

ลักษณะโดยทั่วไปของปรัชญาอินเดีย

ความหมาย ขอบเขตและวิธีการของปรัชญาอินเดีย

ความหมายทางนิรุกติศาสตร์ของคำว่า ปรัชญา (philosophy) หมายถึง ความรักในความรู้ (love of learning) ซึ่งเป็นธรรมชาติและเป็นสิ่งจำเป็น สำหรับมนุษย์ที่จะต้อง เรียนรู้ตัวเขาเอง และเรียนรู้ โลกซึ่ง เขาอาศัยอยู่ เป็นไปไม่ได้ ที่มนุษย์มีชีวิตอยู่โดยปราศจากปรัชญา ฮักซ์เลย์ (Huxley) ได้กล่าวไว้ว่า "การ คัดลึนใจไม่ใช่ระหว่างการมีอภิปรัชญากับการไม่มีอภิปรัชญา แต่มันจะเป็นระหว่าง การมีอภิปรัชญาที่ดีกับอภิปรัชญาที่เลว" ฉะนั้น ปรัชญาจึงมีได้หมายถึงการ เรียนรู้ ว่าอะไรคือความเป็นจริง แต่ต้องรู้คววว่าความเป็นจริงนั้นคืออะไร

ปรัชญาตะวันตกมุ่งแสวงหาความจริงหรือข้อเท็จจริงที่เกี่ยวกับโลกและชีวิต แต่ปรัชญาอินเดียนอกจากจะมุ่งแสวงหาความจริงเกี่ยวกับโลกและชีวิตแล้วก็พยายาม ปฏิบัติตนเพื่อให้เข้าถึงความจริงที่มุ่งแสวงหา ฉะนั้น ปรัชญาอินเดียทุกระบบจึงเป็น ปรัชญาชีวิต เพราะแนวความคิดทางปรัชญาสามารถนำมาปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวัน ปรัชญาอินเดียจึง เป็นปรัชญาที่เกี่ยวกับศาสนาอย่างแยกไม่ออก บางคนเข้าใจว่า ปรัชญาอินเดียหมายถึงปรัชญาฮินดู ซึ่งเป็นความเข้าใจที่ไม่ถูกต้องนัก เพราะที่จริงแล้ว

Chandradhar Sharma, A Critical Survey of Indian Philosophy,
(Delhi: Motilal Banarsidass, 1973), p. 13. "the choice is not
between metaphysic and no metaphysic; it is always between a good
metaphysic and bad metaphysic"

ปรัชญาอื่น เกี่ยวหมายถึงปรัชญาต่าง ๆ ทุกระบบที่ เกิดขึ้นในอินเดียมี ใ้หมายถึงแต่เฉพาะ ปรัชญาฮินดูเท่านั้น แต่หมายรวมถึงปรัชญาอื่น ๆ ด้วย เช่นปรัชญาแห่งศาสนาเช่น พุทธปรัชญา เป็นต้น

นักปรัชญาฮินดูเคยนิยมใช้คำว่า ทรศนะ (darshana) ซึ่งหมายถึงการ เห็น (vision) และเครื่องมือช่วยให้เห็น (instrument of vision) คำว่า ทรศนะจึงหมายถึงการมองหรือการ เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งถูกต้องตามความเป็นจริง และ รวมถึงแนวทางอันจะนำไปสู่การปฏิบัติใ้จริงในชีวิต ดังนั้น คำว่า จงมองักัวตน (see the self) จึง เป็นคุณแจกออกสำคัญของปรัชญาฮินดู เกี่ยวสายอัสติกะทุกระบบ เพราะเหตุนี้เองจึงทำให้ปรัชญาฮินดู เกี่ยวมีนิกายใ้มีความ เห็นแตกต่างกันมาฉมาย แด่อย่างใ้ใ้ตามปรัชญาฮินดู เกี่ยวใ้มีจุดหมายปลายทาง เหมือนกันคือ การแสวงหาความสุข สูงสุด (supreme happiness) หลุดพ้นจากความทุกข์ (pains) และ

ชาร์มาได้อธิบายคำว่า "ความทุกข์" ในหนังสือเรื่อง A Critical Survey of Indian Philosophy หน้า ๑๓ ว่า : ความทุกข์ (pains) แบ่งได้ เป็น ๓ ประเภทคือ

๑. อารยาตมิก (ādhyātmika) หมายถึงความทุกข์ทางกายและ ทางอารมณ์ซึ่งมีสาเหตุมาจากธรรมชาติและสาเหตุภายใน (physical and mental sufferings produced by natural and intra - organic causes)

๒. อาธิเภติกะ (ādhibhautika) หมายถึงความทุกข์ทางกาย และทางอารมณ์ ซึ่งมีสาเหตุมาจากธรรมชาติและสาเหตุภายนอก (physical and mental sufferings produced by natural and extra - organic causes)

๓. อาธิไทวิกะ (ādhidaivika) หมายถึงความทุกข์ทางกายและทาง อารมณ์ ซึ่งมีสาเหตุมาจากสิ่งเหนือธรรมชาติและสาเหตุภายนอก (physical and mental sufferings produced by supernatural and extra - organic causes)

มีมรรควิธีที่จะให้ถึงความสุขหลุดพ้นความทุกข์คล้าย ๆ กันคือการรู้ความจริง (shravana) เมื่อเห็นความจริงแล้วจึงใช้สติปัญญาคัดลึนว่าอะไรผิดอะไรถูก (manana) แล้วจึงนำมาปฏิบัติในชีวิตจริง (nididhyāsana) สรุปลงแล้วจะเห็นได้ว่าปรัชญาอินเดียทุกระบบมุ่งความหลุดพ้นจากโลก หรือหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง และมีความสุขนิรันดร เป็นจุดหมายปลายทางแห่งชีวิต

เนื่องจากปรัชญาอินเดียหมายถึงปรัชญาทุกระบบที่เกิดขึ้นในอินเดีย หรือที่คิดค้นสร้างสรรค์ไว้โดยศาสนาและนักคิดที่ยิ่งใหญ่ของอินเดีย จึงทำให้ขอบเขตของปรัชญาอินเดียกว้างขวาง ลักษณะเช่นนี้เป็นสิ่งแสดงถึงการ เสี่ยงสละในการแสวงหาความจริงอย่างไม่ลดละของนักคิดทั้งหลาย แม้ว่าปรัชญาอินเดียจะมีหลายลัทธิ และมีทรรศนะที่ต่างกันออกไป แต่ละลัทธิย่อมศึกษาคำสอนและแนวความคิดของลัทธิอื่นอย่างรอบคอบและไม่สรุปเอาง่าย ๆ ลักษณะเช่นนี้เองที่นำไปสู่การสร้างสรรค์วิธีการโต้แย้งทางปรัชญาขึ้นมา โดยก่อนอื่นต้องพูดถึงทรรศนะต่าง ๆ ของฝ่ายตรงกันข้ามก่อน แล้วจึงตั้งทฤษฎีของตนเองขึ้นมา ขึ้นต่อไปก็ปฏิเสธทรรศนะฝ่ายตรงกันข้าม ขึ้นสุดท้ายจึงยืนยันและพิสูจน์ทรรศนะของตนเอง ควบเหตุนี้เองจึงทำให้เกิดความมั่งคั่งสมบูรณ์ของแนวความคิดทางปรัชญา และทำให้ปรัชญาอินเดียมีขอบเขตกว้างขวาง

ลักษณะดังกล่าวข้างต้นนี้เป็นวิธีการแห่งปรัชญาอินเดีย ซึ่งเป็นแบบเฉพาะของคนเอง คือก่อนที่จะเสนอแนวความคิดของตนเองขึ้นมา ก็จะเสนอแนวความคิดของนักปรัชญาคนอื่นหรือระบบอื่นเสียก่อน ขั้นนี้เรียกว่าขั้นปุรวปักษ์ ต่อจากนั้นก็จะมีใจตีว่าแนวความคิดเช่นนี้มีจุดอ่อนหรือมีข้อบกพร่องอะไรบ้าง ขั้นนี้เรียกว่าขั้นทนะ เมื่อโต้ยกทรรศนะของคนอื่นขึ้นมาวิพากษ์วิจารณ์แล้ว จึงเสนอแนวความคิดของตนเองขึ้นมา พร้อมกับพิสูจน์ให้เห็นว่าทรรศนะของตนเองนั้นปราศจากข้อบกพร่องใด ๆ ขั้นนี้เรียกว่า อุตครปักษ์

ควบเหตุที่ปรัชญาอินเดียมีวิธีการดังกล่าวมาแล้ว จึงปรากฏว่าทรรศนะต่าง ๆ ของปรัชญาอินเดียแต่ละระบบ นอกจากจะมีแนวความคิดเป็นของตนเองแล้ว ยังมีแนวความคิดของระบบอื่นปรากฏอยู่ควบ เสมอ

วิวัฒนาการแห่งปรัชญาอินเดีย

ในประวัติปรัชญาตะวันตกนั้น แนวความคิดทางปรัชญาได้วิวัฒนาการไปตามลำดับ โดยปรัชญาแต่ละระบบเจริญเติบโตอยู่ในระยะของตนเองพักหนึ่งแล้วก็เสื่อมไปเหลือไว้แต่เพียงแนวความคิดพื้นฐานแล้วจึงเกิดปรัชญา ระบบใหม่ขึ้นมาแทน แต่ในประวัติปรัชญาของอินเดียนั้น ปรัชญาทุกระบบเกิดขึ้นมาแล้วก็สามารถอยู่ร่วมกับระบบอื่นได้ ที่เป็นเช่นนี้เพราะปรัชญาอินเดียเป็นวิถีดำเนินชีวิต (Indian Philosophy as a way of life) คือ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็มีชนกลุ่มหนึ่งศรัทธา และนำเอาแนวความคิดทางปรัชญานั้นมาประยุกต์ใช้ในวิถีประจำวันของคน แล้วก็ถ่ายทอดให้แก่ชนรุ่นหลังต่อกันมา ฉะนั้น วิวัฒนาการของปรัชญาอินเดียจึงเป็นไปในลักษณะที่ต่างกับวิทยาศาสตร์ซึ่งกันและกัน วิธีนี้ไม่เพียงแต่จะรักษาแนวความคิดของตนไว้เท่านั้น แต่ยังรับเอาแนวความคิดของระบบอื่นไว้ด้วย จึงทำให้มีการเคลื่อนไหวทางปรัชญาอยู่เสมอ เหตุนี้ปรัชญาอินเดียจึงมีคัมภีร์คัมภีร์นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ปรัชญาอินเดียทุกระบบเริ่มต้นด้วยการแสดงทรรศนะ แล้วทรรศนะเช่นนี้ก็ถูกถ่ายทอดให้แก่ผู้ศรัทธาหรือสาธุศิษย์ทั้งหลาย สาธุศิษย์ทั้งหลายจะจดจำไว้แล้วถ่ายทอดต่อกันไป ต่อมาผู้สืบต่อเห็นความจำเป็นที่จะต้องรักษาแนวความคิดนี้ไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ จึงรวบรวมแนวความคิดทางปรัชญา เหล่านี้ไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่าสูตร (sutras) สูตรต่าง ๆ เหล่านี้ระยะแรกก็ใช้วิธีท่องจำต่อกัน ต่อมาได้จารึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อจะได้เก็บรักษาไว้ต่อไป ข้อความในสูตรต่าง ๆ มีเนื้อความกะทัดรัด เป็นข้อความสั้น ๆ กั้นความมากแต่ยากต่อการเข้าใจ คณะจารย์ของแต่ละระบบจึงได้แต่งอรรถาธิบายข้อความที่กล่าวไว้ในสูตรเหล่านั้น ข้อความหรือคัมภีร์ที่แต่งอธิบายสูตร เรียกว่า ภาษยะกึ่งนั้นจะเห็นได้ว่า คณะจารย์ของแต่ละระบบต่างคนต่างก็เขียนภาษยะตามทรรศนะของตนเอง จึงมักปรากฏว่าสูตรเดียวกัน แต่มีภาษยะหลายภาษยะ เมื่อกาลเวลาล่วงไป ภาษยะต่าง ๆ ก็ยิ่งยากต่อการเข้าใจสำหรับผู้ที่ไม่สันตัก จึงทำให้เกิดคัมภีร์ฎีกาแต่งอธิบายภาษยะ และยังมือนูฎีกาแต่งอธิบายฎีกาเกิดขึ้นอีก นอกจากนี้ก็ยังมีปกรณ์พิเศษซึ่งเป็นวรรณกรรมอิสระ ปกรณ์เหล่านี้ไม่จัดอยู่ในประเภท ภาษยะ ฎีกาหรือนูฎีกาโดยตรง แต่เป็นวรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่อสนับสนุน

แนวความคิดแห่งปรัชญานั้น ๆ พร้อมทั้งวิจารณ์แนวความคิดทางปรัชญา ระบบอื่นไปด้วย เพราะเหตุนี้ระบบต่าง ๆ แห่งปรัชญาอินเดียจึงวิวัฒนาการมาเรื่อย ๆ จนถึงปัจจุบันนี้

ระบบต่าง ๆ แห่งปรัชญาอินเดีย

ปรัชญาอินเดียมีระบบหรือลัทธิต่าง ๆ มากมาย พวกนักคิดฮินดูโบราณได้จัดแบ่งระบบต่าง ๆ ของปรัชญาโดยอาศัยความซัดแย้งกันเป็นสำคัญ ด้วยวิธีดังกล่าวนี้ปรัชญาอินเดียจึงแบ่งออกเป็นระบบหรือ เป็นสายที่สำคัญ ๒ สายคือ อาสติกะ (orthodox) ซึ่งเป็นสายที่นิยมแบบเดิม และนาสติกะ (heterodox) ซึ่งเป็นสายที่นิยมแบบใหม่ สำหรับสายอัสติกะมีระบบปรัชญาที่สำคัญ ๖ ระบบคือ นยายะ (Nyaya) ไวเศษิกะ (Vaiśeṣika) สางขยะ (Sāṅkhya) โยคะ (Yoga) มีมามสา (Mīmāṃsā) และเวทานตะ (Vedānta)

ปรัชญาอินเดียสายอัสติกะซึ่งเชื่อในความถูกต้องสมบูรณ์ของคัมภีร์พระเวท ยังแบ่งย่อยออกไปอีก ๒ พวกคือ พวกที่มีพื้นฐานทางปรัชญาเป็นของตนเอง ได้แก่ นยายะ ไวเศษิกะ สางขยะ และโยคะ อีกพวกหนึ่งซึ่งมีพื้นฐานมาจากคัมภีร์พระเวทโดยตรง ได้แก่มีมามสา และเวทานตะสำหรับพวกที่มีพื้นฐานทางปรัชญาเป็นอิสระไม่ถือพระเวทเป็นพื้นฐาน แต่ยอมรับความสำคัญของคัมภีร์พระเวท และมีแนวความคิดกลมกลืนกับคัมภีร์พระเวท ส่วนพวกที่มีคัมภีร์พระเวทเป็นพื้นฐานโดยตรง โดยมีมามสานครึ่งถึงพระเวทกานทิธีกรรมทางศาสนา และเวทานตะเน้นถึงพระเวทกานความรู้ บางทีทั้งสองระบบนี้เรียกว่ามีมามสาคู่กัน บางครั้งเรียกว่าเวทานตะคู่กัน

มีมามสาและเวทานตะบางที่เรียกว่ามีมามสาคู่กัน โดยเพิ่มคำนำหน้าให้ต่างกันว่า ปูร มีมามสา หมายถึงมีมามสาเบื้องต้น และอุคตรมีมามสา หมายถึงมีมามสาเบื้องปลาย หรือเรียกตามลักษณะที่เน้นหนักต่างกันว่า กรรมมีมามสาหมายถึงมีมามสาว่าด้วยกรรม และชฎาณมีมามสา หมายถึงมีมามสาที่ว่าด้วยความรู้

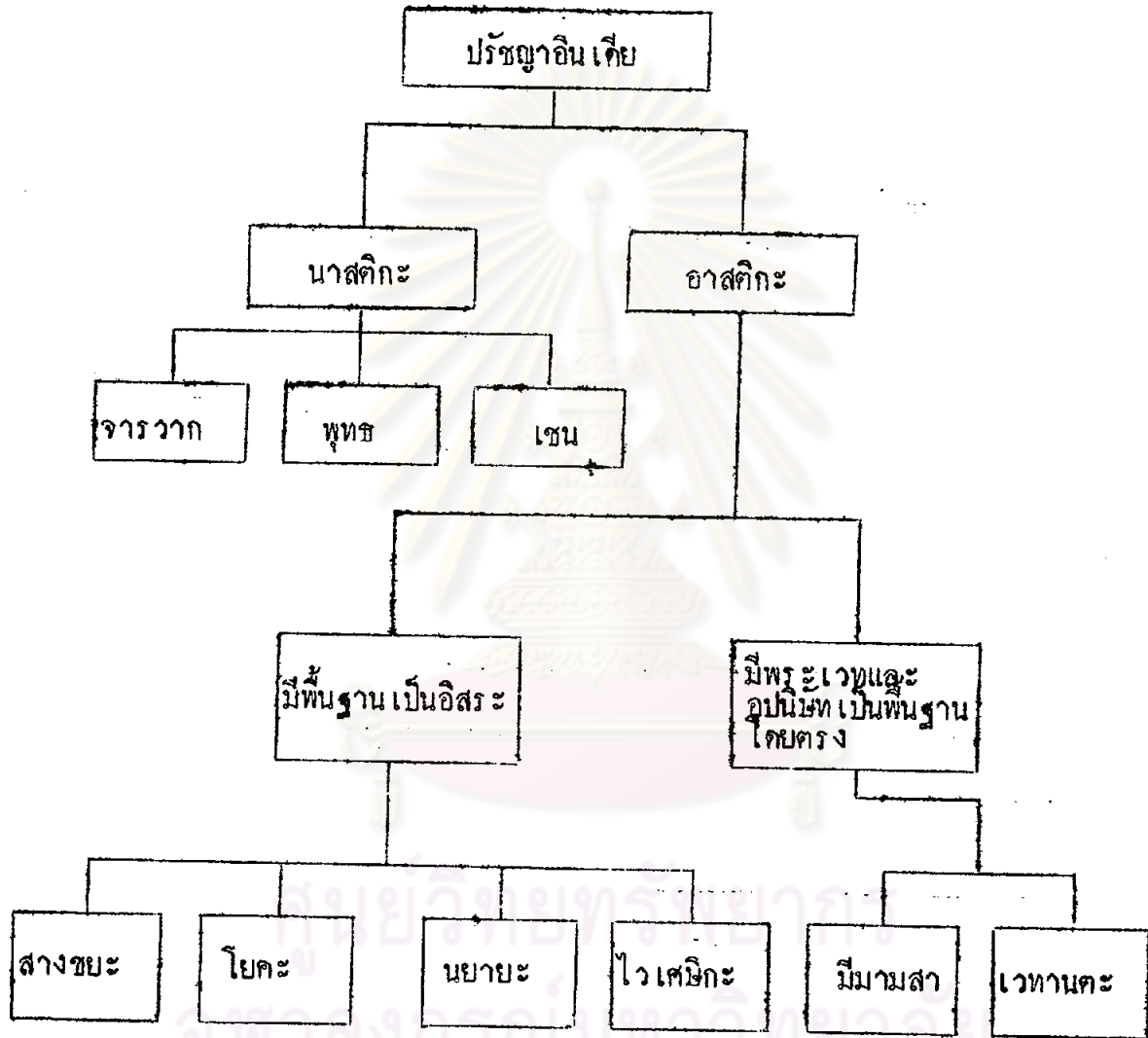
เพราะระบบทั้งสองนี้มีคัมภีร์พระเวท เป็นพื้นฐานเหมือนกัน

ปรัชญาอินเดียนั้นเกี่ยวสายอัสติกะทั้งหกระบบนี้ เป็นระบบที่นิยมแบบเก่า แต่ทั้งนี้ มิได้หมายความว่าระบบทั้งหกจะ เชื่อในความมีอยู่ของพระผู้เป็นเจ้า แต่ที่เรียกว่า อัสติกะก็เพราะระบบเหล่านี้ยอมรับนับถือความถูกต้องและความศักดิ์สิทธิ์ของพระเวท ส่วนอีกพวกเป็นระบบที่ไม่ยอมรับความถูกต้องและความศักดิ์สิทธิ์ของพระเวท ซึ่งมี สามระบบด้วยกันคือ จารวาก (Carvaka) พุทธ (Buddhism) และ เจน (Jaina) ระบบทั้งสามนี้เรียกว่า นาสติกะ

ตามความเป็นจริงแล้วปรัชญาอินเดียนั้นทุกระบบล้วนแต่ได้รับอิทธิพลมาจาก คัมภีร์พระเวททั้งสิ้น จะต่างกันก็ตรงที่ ได้รับอิทธิพลโดยตรงหรือโดยทางอ้อม เท่านั้น ระบบทั้งหกที่เชื่อในความถูกต้องและความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวทนั้น ได้รับอิทธิพลโดยตรง ส่วนอีกสามระบบที่ไม่ยอมเชื่อในความถูกต้องและความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวทได้รับอิทธิพลโดยทางอ้อม

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนผังแสดงระบบปรัชญาอินเดีย

ลักษณะสามัญแห่งปรัชญาอินเดีย

ปรัชญาอินเดียแม้จะแบ่งออกเป็นสายอัสติกะและนาสติกะทั้งกล่าวมาแล้ว แต่ก็มีลักษณะทั่วไปบางอย่างกลมกลืนกัน ซึ่งเป็นลักษณะรวมโดยทั่ว ๆ ไปของปรัชญาอินเดียทุกระบบ ลักษณะรวมทั้งกล่าวคือ

๑. เชื่อในความเป็นจริงของโลก (belief in the reality of the world) ปรัชญาอินเดียทุกระบบยกเว้น Yogacāra (school of Buddhism) ยอมรับว่าโลกที่เราเห็นอยู่รอบตัวเรานี้เป็นสิ่งแท้จริง กลุ่มปรัชญาจิตนิยม (idealists) ทางตะวันตกปฏิเสธความมีอยู่ของโลกายนอก เพราะกลุ่มนี้ถือว่าโลกายนอกเป็นเพียงการแสดงออกของจิตเท่านั้น แต่ปรัชญาอินเดียทุกระบบแม้แต่จรวากก็เชื่อในความมีอยู่ของโลก แต่ปรัชญาจรวากมีแนวความคิดว่า โลกเป็นสิ่งที่แท้จริงซึ่งประกอบด้วย ธาตุดิน (earth) ธาตุน้ำ (water) ธาตุไฟ (fire) และธาตุลม (air) เพราะเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า แนวความคิดเรื่องโลกเป็นแนวความคิดพื้นฐานแห่งปรัชญาอินเดียก็อาจจะได้

๒. ปรัชญาอินเดียทุกระบบเป็นปรัชญาชีวิต เพราะเป็นแนวความคิดทางปรัชญาที่สามารถนำมาใช้ในชีวิตประจำวันได้ ปรัชญาอินเดียนอกจากจะมุ่งแสวงหาความจริงเกี่ยวกับโลกและชีวิตแล้ว ยังพยายามที่จะปฏิบัติตนตามวิธีการที่กำหนดขึ้นไว้ เพื่อจะ让他เข้าถึงความจริงนั้นได้ ฉะนั้น ปรัชญาอินเดียทุกระบบจึงเป็นปรัชญาชีวิต

๓. ปรัชญาอินเดียทุกระบบมีลักษณะเป็นลัทธิ (optimism) ปรัชญาอินเดียทุกระบบเกิดขึ้นจากความไม่พอใจสภาพความเป็นอยู่ของโลกและชีวิต เพราะเล็งเห็นว่าโลกและชีวิตเต็มไปด้วยความทุกข์ นักปรัชญาอินเดียจึงพยายามแสวงหาความจริง เพื่อจะทำให้ชีวิตหลุดพ้นจากความทุกข์แล้วบรรลุถึงความสุขนิรันดร

S.P.H. Rai Sharma, Indian Philosophy, (Lucknow:

Praakashan Kendra, n.d.), p. 7.

ด้วยเหตุนี้ปรัชญาอินเดียนจึงเริ่มต้นด้วยลักษณะที่เป็นทุนิยม (pessimism) แต่จุดสุดท้ายหรือจุดหมายของปรัชญาอินเดียนจะจบลงด้วยสุนิยมทุกระบบ

๔. ปรัชญาอินเดียนทุกระบบมีความกลมกลืนระหว่างปรัชญากับศาสนาในปรัชญาอินเดียน ศาสนาไม่สามารถแยกออกได้จากปรัชญา ความพันผูกเป็นจุดหมายของทั้งปรัชญาและศาสนา ปรัชญามีความสำคัญในการพิสูจน์ความจริงของชีวิต ประสบการณ์ทางปัญญาและทางวิญญาณเป็นเครื่องยืนยันความมั่นคงและความเหมาะสมของคำสอนทางศาสนา ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่าปัญหาต่าง ๆ ระหว่างปรัชญากับศาสนาไม่สามารถแยกจากกันได้อย่างเด็ดขาด

๕. ปรัชญาอินเดียนทุกระบบเชื่อในกฎแห่งกรรมและการเกิดใหม่ นักปรัชญาอินเดียนถือว่าหลักแห่งกรรมเป็นระบบจริยะสากล หรือเป็นกฎแห่งสากลจักรวาล กรรมปรากฏเป็นความจริงตราประทับใจ ทำหน้าที่ลิขิตชีวิตของสรรพสัตว์ ทำดีย่อมไ้รับผลดี ทำชั่วย่อมไ้รับผลชั่ว และกรรมเป็นพลังในการนำสัตว์ให้เกิดใหม่ โมกษะ (moksha) เท่านั้นที่จะปลดปล่อยให้พ้นจากกรรมและการเกิดใหม่

๖. ปรัชญาอินเดียนทุกระบบมีความเชื่อเหมือนกันว่า อวิชาหรืออวิชา^๑ เป็นสาเหตุแห่งความตึกข้องและการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร ส่วนวิชาหรือวิทยาเป็นสิ่งที่จะทำให้หลุดพ้นจากการตึกข้อง และการเวียนว่ายตายเกิด

๑ อวิชาและวิชานี้ปรัชญาอินเดียนไ้ไ้ความ เห็นพ้องกันทุกระบบ สิ่งที่เรียกว่า วิชาของระบบหนึ่งอาจเป็นอวิชาของอีกระบบหนึ่ง เช่นระหว่างปรัชญาฮินดูกับพุทธปรัชญา ปรัชญาฮินดูถือว่าการเห็นหรือการรู้ว่ามีสิ่งเที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลงที่เรียกว่า อาตมัน (ātman) เป็นวิชา ส่วนพุทธปรัชญาถือว่าการเห็นว่ามีสิ่งเที่ยงแท้เช่นนั้นเป็นอวิชา

๙. ปรัชญาอินเดียทุกระบบเน้นจุดหมายสูงสุดคือ โมกษะ ปรัชญาอินเดียทุกระบบต่าง ๆ กล่าวถึงเรื่องโมกษะไว้มากมาย โดยถือว่าการควบคุมตนเองหรือการควบคุมจิตใจไม่ปล่อยป้ละหลวมหลงในตัณหา เป็นทางที่จะชรัคกิเลสและความทุกข์ทั้งปวงได้ เพื่อจะได้บรรลุโมกษะ อันเป็นความสุขนิรันดรในบัดปลาย

๑๐. ปรัชญาอินเดียทุกระบบเน้นข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุ โมกษะ เพราะเชื่อว่าการบรรลุโมกษะนั้น เป็นสิ่งที่ เป็นไปได้ โดยการปฏิบัติอย่าง เข้มงวดตามวิธีการที่กำหนดไว้ แต่วิธีการนั้นแต่ละระบบแตกต่างกัน และสถานะแห่งความหลุดพ้นแต่ละระบบก็มี ทรศนะไม่เหมือนกัน ทั้งนี้ แม้วาทุกระบบจะมีความ เห็นพ้องกันว่า โมกษะ เป็นสิ่งที่ เป็นไปได้ แต่ในเรื่องของวิธีการและธรรมชาติของความหลุดพ้นนั้นแต่ละระบบมี ทรศนะ ไม่ตรงกัน

๑๑. ปรัชญาอินเดียทุกระบบถือว่าการบำเพ็ญสมาธิและวิปัสสนาโดยพิจารณา สิ่งต่าง ๆ ให้เห็นสภาพความเป็นจริง อันเป็นทางที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นจาก ทุกข์ แต่สภาพความเป็นจริงใน ทรศนะของ แต่ละระบบอาจแตกต่างกัน

๑๒. ปรัชญาอินเดียทุกระบบมีวิธีการ เสนอแนะแนวความคิดเหมือนกันคือ วิธีการ เสนอแนะแนวความคิดของนักคิดหรือนักปรัชญาอินเดียมี ๓ ชั้นคือ ชั้นปรวปักษ์ เป็น ชั้นที่ เสนอแนะแนวความคิดของคนอื่นหรือระบบอื่นก่อนที่จะ เสนอแนะแนวความคิดของตนเอง ชั้นชัคทนะ เป็นชั้นวิพากษ์วิจารณ์แนวความคิดของคนอื่นหรือระบบอื่นว่ามีข้อบกพร่องอย่างไร ชั้นสุดท้ายคือชั้นอุคตรปักษ์ เป็นชั้น เสนอแนะแนวความคิดของตนเอง โดยอธิบายให้เห็นว่า ทรศนะของคนนั้นปราศจากข้อบกพร่อง

ลักษณะทั้งหมดนี้เป็นลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปของปรัชญาอินเดีย ซึ่งรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันไปตาม ทรศนะของแต่ละระบบ เช่นแนวความคิดเรื่องโลก ซึ่ง ปรัชญาอินเดีย เกือบทุกระบบมีแนวความคิด เรื่องนี้ เป็นปัญหาพื้นฐานอันจะนำไปสู่แนว ความคิดเรื่องอื่น ๆ ต่อไป แต่ในรายละเอียดของแต่ละระบบมีความ เห็นในเรื่องนี้ แตกต่างกันอย่างออกป้